

Светлана Маркова. Социальные последствия сталинской индустриализации для украинского села: тенденции и характер современных научных дискуссий и оценок

Автор обобщает результаты современных научных дискуссий о задачах индустриализации, её последствиях для социальной структуры украинского села, взаимосвязи процессов индустриализации и коллективизации.

Ключевые слова: индустриализация, коллективизация, хлебозаготовки, социальный инжиниринг.

Svitlana Markova. The Social Consequences of the Stalinist Industrialization Ukrainian Village: Trends and the Nature of Modern Scientific Discussions and Assessments

The article tries to summarize the nature of modern scientific discussions about industrial problems of industrialization, its effects on social structure of the Ukrainian village, the relationship of processes of industrialization and collectivization.

Key words: industrialization, collectivization, grain procurement, social engineering.

УДК: 316.485.26 (477); 930.1

Ірина ТЕРЛЕЦЬКА*

«Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс

У статті аналізується історіографія 1991–2011 рр. щодо політичних репресій 1937–1938 рр. Звертається увага на важливі зміни в історичній науці: розширення тематики студіювань, публікацію великої кількості документів, використання нових методів досліджень.

Ключові слова: «великий терор», історіографія, масові репресивні операції, НКВС, «Реабілітовані історією», репресії.

Сучасна історіографія політичних репресій в Українській РСР сталінських часів є доволі розлогою. Великий масив докумен-

* Терлецька Ірина Владиславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

тальних та наративних публікацій систематизовано й відображено передусім у бібліографічних покажчиках¹, виданих в Україні протягом 1991–2011 рр. Узагальнюючі системні публікації власне історіографічного характеру побачили світ переважно протягом останніх 6–8 років. Напрацювання українських, російських, західних істориків, присвячені «великому терору» у СРСР, у тому числі УРСР, проаналізовано в історіографічних дослідженнях Г. М. Васильчука², В. П. Коцура³, а також Дж. Кіпа, А. Литвина⁴, С. А. Кропачова⁵, О. В. Хлевнюка⁶. На відміну від російської історіографії (монографії О. В. Хлевнюка, С. А. Кропачова), в українській наратології відсутні спеціальні праці й дисертації, присвячені винятково історіографії «великого терору» або загалом політичних репресій 1930-х рр.

¹ Репресії 20–30–40-х років і початку 50-х років на Україні: наук.-допом. бібліограф. покажчик / Упор. Л. Ю. Ступак, М. А. Лук'яненко, І. В. Бондаренко, І. В. Бутовська, І. В. Саєнко, Н. О. Горська; наук. консультант П. Т. Тронько. – К., 1992. – 186 с.; Політичні репресії в Україні (1917–1980): Бібліограф. покажчик. – Житомир: Полісся, 2007. – 248 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: наук.-допом. бібліограф. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна. – К.: Арістей, 2008. – 683 с.; Бібліографічні посібники з історії України та архівні довідники. 1991–2010: Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Уклад. О. А. Політова, В. П. Кисельова; Т. С. Кудласевич (ред.). – К.: Винниченко, 2011. – 104 с.

² Васильчук Г.М. Радянська Україна 20-х – 30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2008. – 314 с.

³ Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. Історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

⁴ Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России: Современная историография. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – Изд-е 2-е, перераб. и доп. – 328 с.

⁵ Кропачёв С.А. Десять лет, изменившие страну: Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг. – Краснодар, 2006. – 132 с.

⁶ Хлевнюк О.В. «Большой террор» 1937–1938 гг. как проблема научной историографии // Историческая наука и образование на рубеже веков / Сост. А. А. Данилов. – Москва, 2004. – С. 431–447.

В Україні історіографія «великого терору», окрім досліджень Г. М. Васильчука, В. П. Коцура, також розглядається в деяких монографіях і розділах докторських дисертацій фахівців-істориків, які безпосередньо вивчають тему політичних репресій: І. Г. Біласа⁷, З. Г. Лихолобової⁸, В. М. Нікольського⁹, О. С. Рубльова¹⁰, Ю. І. Шаповала¹¹, М. М. Шитюка¹² та ін. Ґрунтовні історіографічні статті з репресивної проблематики належать Р. Ю. Подкуру та О. С. Рубльову¹³, Ю. І. Шаповалу¹⁴. Джерелознавчі аспекти проблеми політичних репресій і репресивної діяльності спецслужб у республіці під час «великого терору» розглядаються у працях С. І. Білоконя¹⁵, Р. Ю. Подкура та В. В. Ченцова¹⁶.

⁷ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1994.

⁸ Лихолобова З.Г. Тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 2006.

⁹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

¹⁰ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2005.

¹¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994.

¹² Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001.

¹³ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (др. пол.1980-х рр. – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліограф. показник. – Житомир, 2007. – С. 4–35.

¹⁴ Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми // Генеза. – 2004. – № 1. – С.112–122; Його ж. Проблема політичного терору в Україні у 30–50-ті рр.: здобутки і перспективи дослідження // Україна–Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 197–229.

¹⁵ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження – К.: Полімед, 1999. – 446 с.; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2000.

Історія «великого терору» у загальному контексті теми державного терору в СРСР розглядалася на наукових конференціях, що пройшли як в Україні, так і за кордоном, в яких брали участь вітчизняні історики. У вересні 1994 р. під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права та Всеукраїнського й Київського товариства політв'язнів і репресованих відбулася наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки»¹⁷. У 2007 р. в Україні пройшла міжнародна конференція «Україна–Росія: діалог історіографій», яку було організовано Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету, Сіверським інститутом регіональних досліджень¹⁸. Одна з секцій конференції розглядала саме проблему історіографії політичного терору і структур. Важливе значення мали наукові форуми, що відбулися за межами нашої країни, в яких брали участь авторитетні фахівці. У лютому 1998 р. пройшов Міжнародний симпозіум «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організований Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина); у 2007 р. в Парижі відбулася міжнародна конференція, присвячена «великому терору» у СРСР¹⁹; у 2008 р. у Москві – міжнародна конференція з історії сталінізму²⁰.

Масштабне вивчення політичних репресій в Україні кінця 1930-х рр. розпочалося з 1989–1991 рр., коли побачили світ перші публікації, в яких частково розглядалася означена про-

¹⁶ Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.; Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х гг.: історико-дослідницький аналіз. – Тернопіль: Збруч, 2010. – 369 с.

¹⁷ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 вересня 1994 р. – К., 1998. – 290 с.

¹⁸ Україна – Росія: діалог історіографій: Мат. міжнар. наук. конф. – К.; Чернігів, 2007 – 256 с.

¹⁹ Международная научная конференция в Париже о сталинском «большом терроре» // Российская история. – 2009. – № 1. – С. 206–212.

²⁰ История сталинизма: итоги и проблемы изучения // Там же. – № 5. – С. 189–196.

блематика: В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького²¹, О. С. Рубльова²², Д. В. Табачника²³, Ю. І. Шаповала²⁴ та ін.²⁵

Важливим здобутком вітчизняної історіографії стала публікація великого масиву раніше таємних документальних джерел. Із 1992 р. в Україні започатковано багатотомну серію – науково-документальне видання узагальнюючого характеру «Реабілітовані історією», що має багатожанровий характер: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Кожен том присвячується певній області України, а його структура включає декілька книг. Це видання здійснено за ініціативи і за редакційним керівництвом академіка П. Т. Тронька під егідою Інституту історії України НАН України. Як зазначив П. Т. Тронько, реалізація державної програми «Реабілітовані історією» відкрила новий науковий напрям у вітчизняній історичній науці – дослідження радянської тоталітарної системи. Із 1994 р. головна редколегія «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України почала видавати часопис «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»,

²¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

²² Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–40-і роки ХХ ст.) // Укр. істор. журн. – 1991. – № 1–7.

²³ Табачник Д., Розтальний В. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих: історико-документальна сповідь // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140–157; Табачник Д.В., Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. – К., 1990. – 58 с; Табачник Д.В., Сидоренко О.І. За стандартними звинуваченнями. – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с; Табачник Д.В. Чорні роки комсомолу України. – К.: Молодь, 1990. – 135 с; Його ж. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 1. – К., 1991. – С. 85–103.

²⁴ Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с; Його ж. Сталінізм і Україна // Український історичний журнал. – 1991. – № 2, 4–8, 10–12; 1992. – № 1–12.

²⁵ Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с; Бенько А. Машина репресій 1937–1941 гг. на Украине. – К.; Днепродзержинск, 1993. – 118 с.

котрий виходить по сьогодні (головний редактор О. С. Рубльов). Журнал визнано кращим фаховим виданням на пострадянському просторі у сфері досліджень тоталітарної проблематики, історії радянських спецслужб.

Протягом 1990-х рр. вийшло чимало збірок документів, архівних матеріалів про жертв сталінських репресій у регіонах²⁶. Ця діяльність продовжується до сьогодні. Важливу роль у цьому процесі відіграє Галузевий державний архів Служби безпеки України. Неабияким здобутком у дослідженні «великого терору» стало науково-документальне видання «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки»²⁷, що побачило світ у 2009 р. Авторський колектив на чолі із Г. Куромією, Ю. Шаповалом видав працю синтезного характеру, яка включає у себе історичні нариси, довідково-статистичні матеріали, архівні документи. Є у книзі й підрозділ, в якому розглядаються інтерпретації «великого терору» в навчальній літературі 1969–2007 рр. Утім відсутній більш докладний і розлогий історіографічний дискурс.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» започаткував публікацію нової серії збірників документів під красномовною назвою «Більше не таємно». 2010 р. в ній було опубліковано працю «Великий терор в Україні: “Куркульська операція” 1937–1938 рр.»²⁸. У книзі містяться як документи, так і наукові статті,

²⁶ Київ: жертви репресій. – Т. 1 – К.: Логос, 1997. – 496 с; Роженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. – Кн. 1. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 568 с; Пам'ять Биківні: Документи і матеріали. – К.: Рідний край, 2000. – 319 с; Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади / Уклад. Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 1997. – Т. 1 – 752 с.; 1999. – Т. 2. – 800 с; Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – 161 с; Правда через роки: Статті, спогади, документи. – Донецьк: Либідь, 1995. – 142 с; Вінниця: злочин без кари: Документи, свідчення. – К., 1994. – 333 с.

²⁷ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / Авт.-упор. Ю. Шаповал та ін. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

²⁸ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1. – 614 с; Кн. 2. – 598 с.

упорядковані за тематико-хронологічним принципом. Також у 2010 р. побачив світ 8-й том спільної видавничої серії «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб», який присвячено «польській операції» – одній із перших етнічних операцій у рамках «великого терору»²⁹.

Упродовж 1991–2011 рр. з'явилася значна кількість публікацій наративного характеру: написано понад 9 тис. праць, присвячених репресіям у період існування тоталітарної системи в Україні³⁰. Сучасними тенденціями у вітчизняній історіографії стало використання новітніх методів досліджень, нових форм подачі матеріалу, синтезний характер публікацій. Зокрема, дослідники почали використовувати методи, запозичені з інших наук, – соціологічні, психологічні, політологічні та ін. Публікації часто мають багатожанровий характер і включають у себе історичні портрети, нариси, есе одночасно з подачею архівних документів, мемуарів.

Тематична спрямованість досліджень політичних репресій різна: вивчається діяльність карально-репресивних органів, їх склад; механізм здійснення репресій, управління терором; репресії серед різних соціальних верств населення, передусім інтелігенції, селян, етнічних груп (німців, поляків та ін.), а також військових, партійно-державних діячів; регіональна специфіка й особливості проведення репресій. Чимало дослідників вважають, що головною причиною «великого терору» стало намагання Й. Сталіна, керівництва країни знищити так звану «п'яту колону». Також поширення набула думка, що однією з причин стали суперечності у середовищі еліт – партійних, радянських, господарських, між «центром» та регіонами. Серед істориків ствердилася думка, що:

«великий терор – це поняття, котре включає масові репресивні операції серпня 1937 – листопада 1938 рр., а також широко-

²⁹ Великий терор: польська операція 1937–1938: У 2 ч. – Варшава; К., 2010. – 1138 с.

³⁰ Тронько П.Т. Державна програма науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»: досвід, проблеми, перспективи // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 7.

масштабні репресії проти керівників різного рівня («кадрова революція»)»³¹.

Частина українських учених – С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – стверджують, що на практиці «великий терор» в Україні розпочався раніше, ніж загалом на теренах СРСР. Так, С. В. Кульчицький називає роком початку масових репресій у республіці 1933-й³².

Серед найбільш вагомих праць із репресивної проблематики слід виділити монографії й докторські дисертації І. Г. Біласа³³, В. М. Нікольського³⁴, О. С. Рубльова³⁵, Ю. І. Шаповала³⁶, М. М. Шитюка³⁷. Історики досліджують діяльність репресивно-

³¹ Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22/23. – С. 36.

³² Кульчицький С. «Польська операція» у «Великому терорі» 1937–1938 рр. // День. – 2011. – 12 січня.

³³ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 428 с.; Кн. 2. – 688 с.

³⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.; Його ж. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 38 с.

³⁵ Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – 648 с.; Його ж. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К. 2005. – 33 с.

³⁶ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 272 с.; Його ж. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1994. – 37 с.

³⁷ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К.: Тетра, 2000. – 534 с.; Його ж. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2001. – 35 с.; Його ж. Південна Україна: колективізація і голод (1929–1933 рр.). – Миколаїв: Аскед, 2007. – 512 с.

каральних органів як виконавців репресій, політичні репресії серед різних соціальних груп, у першу чергу інтелігенції. Також слід відзначити праці, присвячені репресіям проти етносів – німців³⁸, народів Кримського півострова³⁹. Узагалі з'ясування регіональної специфіки проведення репресій стало одним із пріоритетних напрямів вивчення.

Особливу увагу вітчизняних істориків привертає ставлення влади до інтелігенції. «Великий терор» та інтелігенція – ця тема висвітлюється у працях В. І. Граба, В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, М. М. Кузьменко, В. І. Марочка, Н. І. Миронець, Д. В. Табачника, В. В. Ченцова та ін.⁴⁰ Слід згадати фундаментальну колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси», яка вийшла 2002 р.⁴¹ Шість розділів книги присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори – С. І. Білокінь, В. М. Даниленко, Ю. А. Киричук, С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – усебічно висвітлюють практику сталінського терору на селі, серед інтелігенції, військових, службовців, різних етносів. Ю. І. Шаповал – автор спеціального розділу про «великий терор».

³⁸ Ченцов В.В. Политические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е гг. – Москва: Готика, 1998. – 208 с.

³⁹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940-годы). – Симферополь, 2003. – 208 с.

⁴⁰ Граб В.І. У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. – Полтава, 1999. – 215 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–1930-х рр.: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.; Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х рр.: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 456 с.; Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.; Миронець Н. На тлі трагічної історії. – К., 2003. – 160 с.; Табачник Д.В. Репресоване відродження. – К., 1993; Ченцов В.В., Елінов І.М. Інтелігенція і влада // Грані. – 2000. – № 2. – С. 44–56.

⁴¹ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

Серед масових каральних акцій у рамках «великого терору» – так звана «куркульська операція», що була спрямована проти багатьох соціальних груп: селян, колишніх членів невеличких партій, священнослужителів, колишніх білогвардійців, а також маргінальних груп населення (повій, безхатченків) тощо. За ініціативи німецьких істориків М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера спочатку в Росії, а згодом в Україні було реалізовано міжнародний дослідницький проект із вивчення «куркульської операції», яка стала однією з найбільш масштабних репресивних акцій. У співпраці взяли участь дослідники з України, Росії, Німеччини. У 2009 р. у Російській Федерації побачила світ колективна праця «Сталінізм у радянській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі наказу № 00447»⁴². Згодом, у 2010 р., в Україні відбулася презентація 4-го тому серії «Більше не таємно», а саме праці «Великий терор в Україні: “Куркульська операція” 1937–1938 рр.»⁴³. Якщо російські історики вважають головними причинами «куркульської операції» й «великого терору» зростаючу воєнну загрозу та розширення виборчих прав у Конституції 1936 р., що викликало занепокоєння у Й. Сталіна, то українські фахівці наголошують на тому, що сталінське керівництво прагнуло, передусім, повного упокорення й уніфікації населення шляхом свідомого винищення окремих соціальних груп, що їх уважали потенційно небезпечними.

Причини, механізм здійснення «великого терору», керування цим процесом розглядаються у монографіях О. Г. Бажана, С. І. Білоконя, В. Ю. Васильєва, В. М. Нікольського, М. М. Шумило, у колективних узагальнюючих виданнях. У вже згаданій праці «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX століть. Історичні нариси» один із розділів присвячено управлінню державним терором (автор статті С. І. Білокінь). У колективній праці «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки», окрім пуб-

⁴² Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг.: Массовая операция на основе приказа № 00447 / Сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер. – Москва: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009. – 927 с.

⁴³ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр.

лікацій документів є наукові статті, в яких аналізуються причини терору, розкривається його механіка, розповідається про репресії серед чекістів. Автори вказували, що ініціатором терору була партія, а метою – усунення реальних і потенційних противників режиму, знищення потенційно небезпечних соціальних верств⁴⁴.

Одне з дискусійних питань у сучасній історіографії – хто несе відповідальність за терор, його масштаби, і чи під час «великого терору» НКВС діяв під суворим контролем вищого партійного керівництва або вийшов з-під нього. На думку авторів праці, теза про вихід караючого відомства з-під контролю ВКП(б) не відповідає дійсності. Серед самих чекістів у цей період також проводилися репресії з метою встановлення цілковитої покірності заради досягнення контролю над усім суспільством⁴⁵. Абсолютну покірність і відданість Й. Сталін «виховував» не лише у суспільства, але й у чекістів, партійно-радянських службовців. «Великий терор» мав завершити «кадрову революцію», розпочату вождем. Причини, наслідки цього процесу 1930-х рр. досліджує М. С. Дорошко⁴⁶. Механізм здійснення терору, роль різних державних органів у ньому, «чистки» всередині цих органів («кадрову революцію») досліджують також О. Г. Бажан, В. Ю. Васильєв, Р. Ю. Подкур, котрі виступили авторами численних публікацій: у часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», наукових збірниках Інституту історії України НАНУ та ін. Серед фахових видань, що систематично публікують статті з репресивної проблематики, варто назвати збірник наукових статей «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», який виходить в академічному Інституті історії України. Зокрема, на сторінках збірника регулярно з'являються статті про «великий те-

⁴⁴ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – К.: Либідь, 2009. – С. 26–27.

⁴⁵ Там само. – С. 57.

⁴⁶ Дорошко М.С. Сталінська «селекція» партійно-державної номенклатури УРСР у 1930-х рр.: причини та наслідки // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005 – Вип. 8. – С. 147–155.

рор»: механізм його здійснення⁴⁷, репресії в управлінських структурах в УРСР⁴⁸. У 2007 р. один із випусків збірника повністю було присвячено 70-річчю цієї трагічної сторінки історії України⁴⁹.

Серед нових тем, пов'язаних із терором, – сімейне заручництво. Цю проблему плідно вивчає Т. В. Вронська⁵⁰. Широке застосування сімейного заручництва було ефективною формою державного терору, спрямованою на упокорення, дезорієнтацію різних груп населення. Влада репресувала не лише потенційних ворогів, але й членів їхніх родин, у результаті чого відбувалася штучна маргіналізація значної частини населення. Ще один історіографічний сюжет пов'язаний з увагою до персоналій і біографій людей тієї епохи, у тому числі тих, хто здійснював репресії та був їх жертвою. Серед досліджень цього аспекту проблеми – праці Ю. І. Шаповала⁵¹, В. А. Золотарьова⁵², А. І. Амонса, Л. М. Абраменко⁵³. Вони традиційно мають багатожанровий

⁴⁷ Бажан О. Доба великого терору в Україні: механізм реалізації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 116–129; Подкур Р.Ю. Взаємодія органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.) // Там само. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 266–283.

⁴⁸ Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938) // Там само. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 177–196.

⁴⁹ Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – 400 с.

⁵⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.; Її ж. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 137–175.

⁵¹ Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

⁵² Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.

⁵³ Амонс А., Абраменко Л. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2009. – 567 с.

характер, поєднуючи публікації документальних матеріалів із науковими статтями.

Підбиваючи підсумки розгляду історіографічного дискурсу «великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР, можна констатувати наступне. До здобутків вітчизняної історіографії слід віднести вивчення «білої плями» вітчизняної історії – репресій, що їх Р. Конквест влучно охрестив «великим терором», котрий став апогеєм державного терору сталінських часів. Утім досі майже немає спеціальних монографій, дисертацій, присвячених власне цій темі. Як правило, вона виступає складовою частиною більш широкого наукового напрямку вивчення: державного терору в Україні тоталітарної доби. Вагомим досягненням історіографії стала публікація широкого масиву документальних, раніше таємних джерел, що триває й до сьогодні. Велику роль у цьому процесі відіграла науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», видана в рамках спеціальної державної програми.

Водночас не можна не помітити суперечливих тенденцій у процесі вивчення теми. *По-перше*, як зазначають фахівці, незадовільна доступність архівних матеріалів для вивчення й публікації, адже доступ до деяких українських і російських архівів залишається обмеженим. *По-друге*, багато праць, присвячених «великому терору» у різних його проявах, не є системними спеціальними дослідженнями, а представляють собою радше добірки документів упереміш з історичними нарисами. Системності, аналітичності розгляду теоретико-концептуальних питань явно бракує. Загалом, як на наш погляд, тема висвітлюється дещо фрагментарно.

Значну роль у процесі вивчення проблеми відіграють Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів Служби безпеки України. У регіонах також ведуться дослідження з означеної проблематики, але вони мають більше документальний, ніж наративний характер. Відсутні ґрунтовні публікації історіографічного характеру, тим більше у вигляді монографій або дисертацій. Історіографія «великого терору» є лише одним із сюжетів у працях вітчизняних істориків. Серед малодосліджених залишаються проблеми проведення етнічних операцій, ставлення суспільства до тих подій, наслідки та масштаби терору.

Ірина Терлецкая. «Большой террор» в Украинской ССР: историографический дискурс

В статье анализируется историография 1991–2011 гг. о политических репрессиях 1937–1938 гг. Обращается внимание на важные изменения в исторической науке: расширение тематики, публикацию большого количества документов, использование новых методов исследований.

Ключевые слова: «Большой террор», историография, массовые репрессивные операции, НКВД, «Реабилитированные историей», репрессии.

Iryna Terlets'ka. «Great terror» in the Ukrainian SSR: the historiographical discourse

The process of study in Ukraine at the 1991–2011 years political repressions in Ukraine in the 1937–1938 years at this article is analyzing. Also pay attention to basis changes in historical science such as: the diversification subjects of investigations, the opening numerous documents, the using new methods of investigations.

Key words: «great terror», historiography, mass repressive operations, NKVD, «Rehabilitate by history», repressions.

УДК: 94 (477) «1996/2012»

Юрій ШАПОВАЛ*

Шлях довжиною у 16 років...

У статті аналізується діяльність польсько-української робочої групи по підготовці видавничої серії «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб».

Ключові слова: Польща, Україна, спецслужби, політичні репресії.

Шлях до минулого оповитий таємницею не менше, ніж шлях до майбутнього. Часом навіть здається, що таїна минулого міцніша. Проте так лише здається. Таїну минулого можна роз-

* Шаповал Юрій Іванович — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, доктор історичних наук, професор.